

NEKE KARAKTERISTIKE PROCESA URBANIZACIJE U NERAZVIJENIM ZEMLJAMA I U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Vesna Terzić

Zagreb

SAŽETAK

U tekstu se razmatraju problemi vezani uz proces urbanizacije u nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju. Konstatirajući odsustvo društvene organizacije kompetentne da prevaziđe neravnomjeran razvoj, autorica se zadržava na socijalnim i kulturnim razlikama locirajući temu u okvire opće analize nerazvijenosti. Ove zemlje, do nedavno pod direktnom dominacijom evropskih zemlja, danas su u ekonomski zavisnom položaju. Razmjena je nejednaka, transfer kapitala usmjeren je iz periferije prema centru, a primjetan je značajan priliv ruralnog stanovništva u gradove. Struktura gradova postaje dualistična, čak do 75% seoskog stanovništva prelazi u gradove, a na nivou zemlje prati se raspadanje obitelji i čvrstih rodbinskih veza. Autorica predlaže pristup fenomenu urbanizacije iz šireg konteksta, iz perspektive svjetske situacije. Problemi urbanizacije u ovim zemljama su posljedica svjetskog kapitalističkog sistema unutar kojeg se ispoljavaju njegove proturječnosti i antagonistički odnos »nerazvijenih« spram »razvijenih«.

Osnovna karakteristika nerazvijenosti pojedinih zemalja je nepostojanje društvene organizacije koja bi bila sposobna da koncentrira i usmjeri postojeća sredstva k ravnomjernom razvijanju cijelog društva. Za proces urbanizacije tih zemalja karakteristične su koncentracija sredstava u velikim aglomeracijama, ostala područja nisu uključena u taj proces, te istovremeno postojanje socijalnih i kulturnih razlika između urbanih centara i seoskih zajednica.

Potrebno je naglasiti da visoka stopa urbanizacije u ovim zemljama ni pošto ne znači da se one sada nalaze na stupnju tipičnom za rani ekonomski razvoj. Nije dovoljno reći da se nerazvijene zemlje urbaniziraju brže od razvijenih, već treba istaknuti da one to čine brže nego što je bio slučaj s razvijenim i visoko razvijenim zemljama u vrijeme kulminacije njihovog urbanog rasta. Porast gradova u razvijenim zemljama, iako ne bez popratnih problema, ipak je riješio problem ruralnog stanovništva. Naime, omogućio je konsolidaciju poljoprivrednih posjeda, industrijalizaciju itd. Danas, međutim, nerazvijene zemlje proživljavaju još brži porast gradova. Susreću se

s problemima koje on donosi, ali takva urbanizacija ujedno ne rješava njihove ruralne probleme.

Uspirkos stalnom rastu gradova i ruralno stanovništvo je u stalnom porastu te se zemlje u razvoju nalaze pred dilemom: ukoliko ne povećaju seobu iz ruralnih područja njih će »preplaviti« nezaposleni napoličari, a ukoliko povećaju njihovo iseljavanje, gradovi će rasti u strahovitim razmjerima.

U gradovima zemalja u razvoju ili nerazvijenih zemalja žive na tisuće »uljeza« u na brzinu sagrađenim stračarama, na zemlji koja im ne pripada. Na njih možemo naići u svim značajnijim gradovima. Žive u područjima ispod glavne ravnice San Salvadora i na obroncima Río de Janeira i Bogote. Nastoje zauzeti parkove, školska dvorišta i izletničke parcele. U postojećim uvjetima praktički je nemoguće osigurati odgovarajuće usluge i objekte tolikom broju pridošlog stanovništva. Ukoliko su takvi pokušaji i postojali (npr. u Río de Janeiru), njihov rezultat nije bio uspješan.

Nemoguće je proučavanje procesa urbanizacije u ovim oblastima a da se ono istovremeno ne uklopi u opću analizu nerazvijenosti.

Sam termin »nerazvijenost« je dvosmislen. Naime, ovdje se ne radi o različitim fazama jednog jedinstvenog razvoja, već o oblicima ekspanzije date historijske strukture kakva je suvremena kapitalistička struktura. Suština nije u političkoj podređenosti »nerazvijenih«, već u ispoljavanju zavisnosti u unutrašnjoj organizaciji društva i u povezivanju sistema proizvodnje s klasnim odnosima.

Upravo u tom smislu M. Castells daje određenje odnosa zavisnosti te kaže: »Društvo je zavisno kada se povezivanje njegove društvene strukture na ekonomskom, političkom i ideološkom planu ne podudara s drugom društvenom formacijom koja je nadmoćna u odnosu na prvu. Pod nadmoćnošću podrazumevamo da se stvaranje klasnih odnosa u zavisnom društvu ispoljava u obliku društvene nadmoći koju je u vladajućem društvu prisvojila klasa na vlasti«¹.

Razmatrajući proces urbanizacije te ekonomskog, političkog i drugog progressa, ne smijemo zanemariti činjenicu da su te zemlje donedavno bile pod direktnom političkom dominacijom nekih evropskih zemalja. Političku dominaciju, ukinutu pod pritiskom narodnooslobodilačkih pokreta, zamijenila je ekonomska dominacija koja je dobila svoj izraz u ekonomskom kolonijalizmu.

Taj se termin upotrebljava za sve odnose dviju zemalja ili područja, koji jednoj od njih donose superprofit. Do takvog odnosa može doći putem nekih oblika monopolistički regulirane trgovine ili izvozom kapitala i tehnologije jedne zemlje u drugu. Te mjere uglavnom se sprovode s određenim ciljem, a taj je postizanje više profitne stope od one koja se postiže u prvoj od tih zemalja.²

Proces urbanizacije je izraz društvene dinamike. On predstavlja prodiranje onog tipa kapitalističke proizvodnje koji je historijski nastao u zapadnim zemljama u ostale društvene formacije koje se nalaze na različitom tehničkom, ekonomskom i društvenom nivou.

1) M. CASTELLS »Urbanizacija, razvoj i zavisnost«, »Marksizam u svetu« 7/77, str. 284.

2) Određenje pojma »ekonomski kolonijalizam« uzet iz knjige A. DRAGICEVIĆA »Osnove političke ekonomije«, Školska knjiga, II izdanje 1974, Zagreb

Razvijajući »teoriju zavisnosti«, grupa latinskoameričkih znanstvenika evoluciju urbanog sistema u okviru nerazvijenih zemalja promatra s obzirom na unutrašnju i vanjsku distribuciju moći. Oni navode tri razloga strane penetracije u te zemlje, koji imaju zadatak da podržavaju ekspanziju proizvodnje i potrošnje u matičnim zemljama razvijenog kapitalizma.

Putem nejednake moćne korporacije nastoje (a to im, uostalom, i uspijeva) izvući odgovarajući profit iz zavisne ekonomije i to u obliku primarnih produkata. Njihova nastojanja se kreću u pravcu stalnog širenja tržišta za plasman proizvoda i usluga matičnih zemalja. Ništa manji značaj nema njihovo nastojanje da osiguraju stabilnost postojećeg političkog sistema, kako bi ovaj izdržao napade ideologija i socijalnih pokreta čiji je cilj usmjeren u destabilizaciju bazičnih institucija svjetskog kapitalističkog sistema kojeg su ove zemlje samo jedan dio.

Domaće tržište je koncentrirano u najvećim gradovima »zavisnih« zemalja, dok provincijski gradovi prvenstveno služe kao administrativni centri kontrole određenih područja i kao tranzitne točke za prevoz agrikulturnih proizvoda i sirovina namijenjenih izvozu. Takav odnos uloga gradova dovodi do sve većih regionalnih nejednakosti, slijevanja kapitala u jedan dio zemlje dok se ostale regije potpuno zapuštaju.

Stalan priliv ruralnog stanovništva u ključne urbane centre uvjetuje pojavu »hiperurbanizacije«, što znači da je stupanj urbanizacije veći od onog koji se normalno mogao očekivati s obzirom na postojeći stupanj industrijalizacije. Ona je prepreka svestranom razvoju društva ukoliko u obliku neproaktivnih investicija zadržava novčana sredstva koja bi mogla biti uložena u organizaciju i razvoj službi neophodnih za zadovoljavanje potreba velikog broja stanovništva koncentriranog na jednom području.

U tom smislu možemo razlikovati »parazitske« od »proizvodnih« gradova čija je uloga usmjerena na podsticanje ekonomskog rasta neke zemlje ili određenog područja. Prema tome, »hiperurbanizacija« je samo utoliko izvor neproaktivne potrošnje ukoliko uspijemo dokazati da je kapital, uloženi u javne službe, mogao biti upotrijebljen na proizvodan način.

»Teorija zavisnosti« prvenstveno pridaje važnost prostornom razvoju no-voindustrijaliziranih zemalja. Mnoge faktore, međutim, znanstvenici koji zastupaju ovu teoriju nisu uzeli u obzir svog razmatranja, a upravo bi nam oni mogli pojasniti cijeli problem. Na primjer, jedna od njihovih tvrdnji odnosi se na postojanje konzervativnih diktatorskih režima, etabliranih i potpomognutih od strane američkog vojnog »establishmenta«. Njihova je namjera usmjerena na očuvanju političke stabilnosti »perifernih zemalja«. Politička opozicija je potpuno onemogućena, a ekonomija je organizirana tako da maksimira dohodak komercijalno-industrijske-vojne elite koja upravlja privredom u interesu internacionalnog sistema čiji je sastavni dio.

Međutim, represija samo za sebe nije dovoljna za održavanje političke stabilnosti kroz duži vremenski period. To se naročito može reći za kulturno heterogene zemlje kao što su npr. Indija i Nigerija ili zemlje s velikom urbanom tradicijom kao što je Meksiko.

Stupanj koncentracije političkih, kulturnih, ekonomskih i dr. funkcija u jednom gradu bit će mnogo niži u federativnim ili decentraliziranim zemljama. S obzirom na to, rezultati ekonomskog razvoja na nacionalnom terito-

riju bit će ravnomjernije distribuirani. Za politički zatvorene zemlje, kao što su npr. Tajland, Peru, Argentina, Filipini i dr., karakterističan je visoki indeks koncentracije funkcija u najvećem gradu i istovremena nerazvijenost ostalih područja.

Urbani se razvoj uvijek odlikovao transferom kapitala iz periferije prema centru. Načini tog procesa često su se razlikovali, međutim, rezultat je uvijek bio isti, tj. povećanje standarda i materijalnog blagostanja urbanog stanovništva (barem jednog njegovog dijela) na račun ruralnog stanovništva. No postoji i transfer dijela dohotka iz urbanih u ruralna područja i to najčešće putem ušteđevina migranata. Tako npr. jedna od meksičkih zajednica, Oaxaca, podržava tradicionalni »tequio« sistem obaveza, kojega se svaki član ove zajednice obavezno pridržava. Uvriježena obaveza je slanje novčane pomoći od strane migranata svojoj zajednici, a isto tako i pomoć novim migrantima pri njihovom dolasku u grad.

U okviru procesa urbanizacije potrebno je obratiti pažnju i na prostornu difuziju inovacija i načina modernizacije. Efekti njihovog širenja pojavljuju se u neposrednoj blizini važnih gradova gdje se one najčešće javljaju. Do toga dolazi iz više razloga, a ovdje ćemo navesti samo neke od njih.

Naime, u najvećim gradovima zemalja u razvoju koncentracija stranaca je najveća, a tu postoji i najveće zanimanje za inovacije koje se nude. Nadalje, ti su gradovi u neposrednom kontaktu sa stranim metropolama; njihova je kulturna okolina manje ili više podložna različitim utjecajima i spremna da ih prihvati. Nužan uvjet za to je i dobra infrastruktura koja/se u tim zemljama nalazi samo u najvećim gradovima.

Jedan od najvažnijih činilaca procesa urbanizacije svakako su ruralno-urbane migracije. Stanovništvo većine nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju stalno tendira k urbanim centrima. Ta kretanja sobom donose mnogobrojne probleme samim migrantima, a ti će problemi biti u gradovima još više naglašeni.

Ruralno-urbane migracije su više rezultat »ruralnog pusha« nego »urbanog pulla«. Sistem vlasništva i korištenja obradivog zemljišta zasnovan je na ekstenzivnoj i slabo produktivnoj eksploataciji, što zadovoljava interese samih vlasnika zemlje ali istovremeno stvara sve veći sloj bezemljaša i seoske sirotinje.

U doba brze urbane eksplozije može udio migranata u cjelokupnom gradskom stanovništvu iznositi i do 75%. Međutim, i u tom procesu djeluju determinante. Iako je potencijalni migrant uvijek pojedinac ili manja obiteljska zajednica, odluka o migriranju je uvijek kolektivna. Ona se donosi racionalno, uzimajući u obzir ekonomske i socijalne mogućnosti u gradu i mogućnosti kod kuće. Migranti iz naselja koja su u stalnom kontaktu s gradom migriraju u relativno većem broju. Isto vrijedi i za naselje duž važnijih prometnica koja su na neki način inkorporirana u tržišnu privredu.

Migracije su najčešće selektivne, tj. migrante odabiru članovi zajednice kojoj pripadaju. Najčešće karakteristike koje određuju taj izbor su godine, bračno stanje, spol, obrazovanje i sl. U gradove se šalju oni »najbolji« i upravo zbog toga istraživanja vrlo često pokazuju da ne postoji značajna razlika između nekih karakteristika određenog sloja gradskog stanovništva i migranata.

Komparativne studije kulture (**cross-cultural studies**) nastoje dokazati postojanje dualističke strukture gradova.³ One tvrde da je svaka od tih struktura razvijala vlastite morfološke uzorke i načine stanovanja. Na području zemalja trećeg svijeta, s jakom predindustrijskom urbanom tradicijom moderni i tradicionalni sektori jasno su odvojeni u prostoru. To se može zapaziti npr. u gradovima kao što su Kairo, New Delhi i Tunis. Drugi tip »dualističkog grada« nastao je tamo gdje su urbanu tradiciju donijeli kolonizatori. Taj tip je karakterističan za gradove Afrike, Jugoistočne Azije, dok je na području Latinske Amerike primjer takvog grada Río de Janeiro. Oni su isključivo služili kao trgovačke luke i administrativni centri. Spomenute konstrukcije možemo shvatiti kao »idealne«, zbog postojanja ogromnih razlika u strukturi gradova na ovako širokom području.

Gradovi ovih zemalja su pretežno siromašni. Oko njih se permanentno nastavlja širenje tzv. »pojasa sirotinje«. Veliki dio stanovništva u najvećim gradovima živi u bijednim obitavalištima, bez ikakvih sanitarnih uređaja, dakle, u zaista katastrofalnim uvjetima. Međutim, što je vrlo važno naglasiti, to nije slučaj samo sa tek doseljenim stanovništvom već i s onima koji tu žive već drugu ili čak treću generaciju. Siromaštvo tih gradova i određenog sloja njegovog stanovništva raste u apsolutnom i relativnom broju pa, s obzirom na to, rezultirajuća ekologija siromaštva može biti vrlo različita od one u gradovima Sjeverne Amerike i Zapadne Evrope.

Nove urbane klase u zemljama u razvoju čine: proto-proletarijat, radnička klasa tzv. »plavih ovratnika«, srednja klasa i urbana elita.⁴ Urbanu socijalnu organizaciju neophodno je promatrati kao rezultat međusobnog prožimanja horizontalne i vertikalne socijalne dimenzije.

Raspadanje obitelji i čvrstih rodbinskih odnosa nadomješteno je fiktivnim rodbinskim odnosima koji su najčešće zasnovani na etničkoj pripadnosti. To je vrlo česta pojava među migrantima i te su veze vrlo jake. Njihov je zadatak da pospješe prilagođavanje individuuma široj društvenoj zajednici te da ga osposobe za obavljanje društvene uloge bez frustracija i većih poremećaja. Interpersonalni odnosi unutar tih grupa su organizirani po principu međusobne pomoći; međutim, mogu biti velika prepreka procesu integracije pojedinca, tj. njegovoj participaciji u širem urbanom društvu.

U zemljama trećeg svijeta proto-proletarijat je zatvoren u neku vrstu geta, odvojen od participacije u širem društvu. On je tek marginalno obuhvaćen urbanom ekonomijom. Eksploatiran je od strane elita, a ignoriran od strane srednjeg sloja. Onos tog dijela radničke klase s onima koje nazivamo »plavim ovratnicima« karakterizira uzajamna netrpeljivost. Upravo zbog spomenutih razloga, svestrana međusobna pomoć unutar sloja proto-proletarijata jedna je od glavnih odrednica njihovog života.

Umjesto razmatranja nekih karakteristika urbanizacije zemalja trećeg svijeta, potrebno je naglasiti manjkavost i jednostranost svih onih studija koje su gradove na ovom području promatrale kao nezavisne entitete. »Makro-

3) McGEE takve gradove naziva »kolonijalnim«
BRUSH i BREESE detaljnije analiziraju New Delhi
MORIS i PYLE analiziraju gradove Latinske Amerike

4) Problem socijalne strukture u gradovima zemalja trećeg svijeta vrlo je složen i zanimljiv problem, a njegovo razmatranje zahtijeva šira objašnjenja pa se njime u ovom članku nećemo detaljnije baviti.

-studije« urbanizacije, karakterizira pristup subjektu preko prostornog sistema kojeg sačinjavaju »centar« i »periferija«. Za njih se može ustvrditi da su sistematske studije, međutim one su skoro uvijek ograničene na proučavanje odnosa unutar nacionalnog područja. Vrlo rijetko usmjeravaju pažnju na uzroke i posljedice strane dominacije na politički, ekonomski i kulturni razvoj.

Interes »mikro-studija« usmjeren je na neke vidove života pojedinih gradova, kao što su npr. urbana morfologija, socijalna organizacija, urbana ekonomija i sl. Ti fenomeni nisu stavljeni u međusoban odnos, već su promatrani samo neki detalji pa je logična posljedica takvog pristupa problemu i očigledna jednostranost i manjkavost tih studija.

Ni ovi niti ostali pristupi fenomenu urbanizacije nisu njome izazvane probleme promatrali u svjetskom kontekstu, tj. kao posljedicu svjetskog kapitalističkog sistema unutar kojeg se ispoljavaju njegove proturječnosti i antagonistički odnos »nerazvijenih« spram »razvijenih«. A upravo bi takav pristup mogao ukazati na uzroke postojećih problema i pomoći pri njihovom rješavanju za što bi trebali podjednako biti zainteresirani i »nerazvijeni« i »razvijeni«.

Vesna Terzić

Some Characteristics of the Process of Urbanization in Underdeveloped and Developing Countries

SUMMARY

The text discusses problems posed by the process of urbanization in underdeveloped and developing countries. After establishing the fact of the lack of social organization competent of superseding non-harmonious development, the author focuses on social and cultural differences, situating the topic within the framework of a general analysis of the underdevelopment. The underdeveloped countries, dominated directly by European states until recently, are today economically dependent upon them. The exchange is unequal, the transfer of financial resources is directed from the periphery towards the center, while there is a significant influx of the rural population into cities. The structure of cities becomes dual, as much as 75% of the rural population moves to the cities, while there is a noticeable disintegration of families and strong family bonds on the level of the country.

The author suggests an approach to the phenomenon of urbanization within a wider context, from the viewpoint of the global situation. Problems concerning urbanization in underdeveloped and developing countries are a consequence of the existence of the world system of capitalism, revealing its controversies and the antagonistic relations between »the underdeveloped« and »the developed«.